

АРХИТЕКТОНІКА ЗАМОВЛЯННЯ ЯК ХРОНОЛОГІЧНИЙ МАРКЕР

У статті розглядаються проблеми хронологічної систематизації замовлянь як магічних творів. Окреслено роль замовлянь у літературній генезі. Визначено чинники, завдяки яким тексти цього ґатунку досі активно побутують і трансформуються в різних видах мистецтва. Розглянуто основні групи замовлянь за періодами побутування. Схарактеризовано основні ознаки цих груп. З'ясована і обґрунтована провідна роль архітектоніки замовлянь як головного хронологічного маркера.

Ключові слова: замовляння, архітектоніка, хронологія, систематизація, магія, протосюжет, образ.

Oksana Kryvenko. Architectonics of incantations as a chronological marker

The article focuses on the issues of chronological systematization of incantations as magical texts. It shows the role of incantations in literary development and defines the factors which contribute to the fact that the texts of this type are still used in everyday life and undergo transformations in various arts. The paper also examines the major groups of incantations defined according to their chronological framework and characterizes their principal features. The author argues that the architectonics of incantations should be reckoned as their key chronological marker.

Key words: incantations, architectonics, chronology, systematization, magic, archetypal plot, image.

Замовляння як предмет ґрунтового самостійного наукового дослідження нині не були осмислені належно. Через це великий за обсягом пласт фольклорного матеріалу, який, з одного боку, дав початок численним фольклорним жанрам, з другого – активно трансформувався творчою уявою літературних авторів, досі залишається поза увагою літературознавців.

Замовляння від початку свого існування виступають надважливими текстами для розуміння генеалогічних процесів в українській літературі. Незважаючи на усну форму побутування, вони впродовж тривалого часу виконували свою основну функцію – трансформували дійсність під потреби “замовника”. Оскільки генезу магії як суспільного явища раціонально розглядати паралельно з розвитком суспільства, не викликає здивування той факт, що первинний спектр побутових “завдань” для замовлянь був досить вузьким, поступово розгалужуючись і пристосовуючись під потреби соціуму.

З огляду на те, що магічні знання здебільшого вважалися таємними, доступними лише для “обраних”, “тих, що знають (відають)”, з кожного найдрібнішого приводу звичайним людям доводилося звертатися до шаманів, чаклунів, відьом тощо. Імовірно, із цього почалося “навчання” деяким текстам та обрядам. Так, поодинокі твори виходили “у світ”, поступово втрачали сакральність, лишаячись принагідними художніми текстами.

З них постали інші фольклорні жанри, як-от уся календарно-обрядова творчість, народна драма, коліскові, прислів'я та приказки, дитячий фольклор тощо, у яких, за бажання, легко віднайти ознаки та образи замовлянь.

Логічно було б припустити, що замовляння “розчинилися” в літературній генеалогії, проте вони не тільки не зникли, а й активно функціонують і нині, у сучасному високотехнологічному світі. Ані християнізація, ані науковий атеїзм

не знищили цих текстів. Пояснення цьому вбачаємо в архітектоніці замовлянь, особливостями якої виступають синкретизм, адаптивність, драматизм, усна форма побутування. Ці тексти неможливо повністю перепідпорядкувати новій побутовій десакралізованій меті (синкретизм), вони постійно здобували функції, необхідні на кожному новому етапі розвитку суспільства (адаптивність), легко “розігрувалися” і запам’ятовувалися, навіть коли були неримованими (драматизм), їх неможливо стерти з пам’яті носіїв українського менталітету (усна форма побутування).

У зв’язку з тим, що світоглядну основу магії становить міфологія, високочутлива система, що повсякчас трансформується, образотворення в замовляннях відмінне від побутового, оскільки через сакральність і прагнення зберегти текст максимально, нічого не втрачаючи, до нього частіше додавалося, аніж віднімалося, внаслідок чого утворилася багатошарова сакралізована (певною мірою синкретична) образність.

Питання про періодизацію замовлянь вирішується напряму через архітектоніку цих творів. Їх поділяють хронологічно на “дохристиянські” та “християнські” [1, 7], однак під час ґрунтовного дослідження культурологічного контексту було з’ясовано, що такий аналіз надто поверховий. Так, зокрема, залишалися поза увагою “замовляння-абракадабри”, які тривалий час видавалися за написані вигаданою мовою:

Ау, ау шихарда кавда!
Шивда, вноза, митта, миногам,
Каланди, инди, якуташма биташь,
Окутоми ми нуффан, зидима,
Коноцам, коноца, даррарра,
Тидул, кадалан, авдал, майда,
Ябудал, мейда, викзиг, гизи,
Коно-то-цо, іо-ія, іо-іо, іцок, мацах, я-ца,
Іо-пи-ни-паццо, за окотом, за оцам, никам,
Шолда, колда, каф, паф, пацц.
Кинцо, пинцо, тинцо, диньоцон.
Цон-цан-цен! Щонн,
Щонд, динзо!

Кудин-то Іоль, чиходам, шам,
Болдо ро-ко, булдарам, ганем, кондирь,
Ау, ау – шихарда, кавда!
Руку, куру-ту! Кир-динь,
Тирь, щарь, кордоко, ау!
Коно-то-цо-іо, ія, іо, іо-цок, цок,
Русалок, Русалок, корто-то бух, бух,
Ну ппуду, глтол, боято, корда,
Шаррах, коффундо, шаррах, слоцал, цолк,
Щон, щон, щон – пинц,
Дон-дур-тор-щон,
Куцу-тонц, мяукор-пфи” [2, 69].

Схожі (з дещо іншою пунктуацією) “заклинальні слова” вміщені й у багатьох інших джерелах, серед яких і “Быть русскаго народа” (у семи частинах) О.В. Терещенка (1848 г., вид-во “Санктпетербургъ” [3]). У деяких джерелах цей текст подано як “російська язичницька пісня” (“История русской литературы” т. 1, 1908 г.). Насправді ж це широковідоме на Русі замовляння-закляття від русалок, яке було фонетично засвоєне та транскрипційно записане від носіїв мордовської (мокшанської та ерзянської) мови.

Так само під час хронологічної систематизації замовлянь залишалися поза науковою увагою магичні тексти, написані на одному боці амулетів-змійовиків, які прийшли на територію Київської Русі із Греції та Візантії, куди вони прийшли зі Сходу (стародавньої Халдеї) [4, 17]. Тривалий час ці написи читалися і трактувалися по-різному, але на сьогодні достеменно відомо, що вони мають певні образні та композиційні особливості, які, по-перше, дають змогу об’єднати їх в окрему групу запозичених із Візантії текстів, які прижилися на Русі, по-друге, вирізнити групу власне українських замовлянь, які запозичили протосюжет із вищезгаданих написів на амулетах-змійовиках та отримали умовну назву “замовляння сисинієвського типу” (від імені головного персонажа-змієборця у первинному апокрифі).

Досі не приділено належної уваги і так званім приказкам, які, по суті, становлять вербальний супровід колись магічних обрядодій. Ці твори помилково розглядаються в сучасному літературознавстві неодмінно поряд із прислів'ями, які мають принципово інше походження й колись мали зовсім іншу функцію.

Замовляння, які називають “християнізованими”, “християнськими”, також не повною мірою означають групу текстів цього періоду. Так, наприклад, зазвичай сюди класифікують тільки ті з них, у яких згадуються християнські імена святих або в яких є слово “амінь”. Насправді ж до періоду побутування після хрещення Русі належать і “сисинієвські” замовляння, оскільки проникнення їх на територію сучасної України почалося впродовж та після впровадження на цій території християнства. Крім того, сучасні магічні тексти практично недосліджені, хоч вони активно функціонують і зараз. Так, наприклад: “Подушці – пухкість, пирогу – пишність, молоку – жирність, хмарам – огрядність, гаманцю – товщину. А мені, рабі Божій, це все не треба” (тричі) [див.: 5].

У наведеному тексті не бачимо жодного звертання до “сили”, проте збережено парно-компаративну будову із власним “баченням” гармонійного порядку дійсності (“так треба, а так не треба”). “Сучасність” цього тексту бачимо також із його мети – уберегти від зайвої ваги.

Часом зараз можна зустріти й замовляння з, безсумнівно, старшими протосюжетами, як “В ім'я Отця, та Сина, та Святого Духу. Амінь. Люди вошей вичісують. Так і я гроші вичісую. Як люди гнид вижарюють, так і я гроші вижарю. Як людина без гребінця не може, так і гроші без мене, раба Божого (ім'я) ні жити, ні бути, не водитись не можуть. Слова мої міцні, ключ в замку. А слова при мені. Амінь. Амінь. Амінь” [див.: 5].

Тут бачимо “уламки” архаїчного магічного твору, зокрема традиційну компаративну будову “як..., так i...”, а також давню завершальну формулу “слова мої міцні, ключ в замку”, замість якої в молитві та у “християнізованих” замовляннях вживається слово “амінь”. Збережено також традицію вербально-акціональної дуальності обряду. На більш-менш сучасне побутування вказує число 7 (“читати 7 раз на гребінець свій вранці та ввечері, сім днів” [див.: 5]), оскільки в архаїчних дохристиянських текстах, зазвичай, використовували число 3, а також, як і у попередньому тексті, його призначення – це привабити гроші.

Подекуди зараз функціонують у вжитку й, безумовно, давні тексти практично без змін:

“Стою на порозі, виджу сволок,
А зо сволока – на клямку,
а з клямки на (ім'я жінки).
Як мати моя за мною побивається,
так би за мною (ім'я жінки) побивалась!” [5].

Відносно архаїчність тексту виявляє низка факторів, зокрема описовість (наратор описує те, що він робить і що він бачить насправді, матеріалізуючи бажаний результат), певна схематичність зображення (повний зміст, можливо, відновлюється із втраченого опису акціонального контексту), традиційна для старих любовних замовлянь компаративна формула “Як мати моя за мною побивається, так би за мною (ім'я жінки) побивалась”, яка тут набуває значення одночасно кульмінації й розв'язки.

За цих обставин стає зрозуміло, що використовувати поодинокі компоненти замовлянь (як-от імена персонажів) нераціонально. Тільки архітектоніка магічного тексту може стати його хронологічним маркером. Отже, періодизація замовлянь виглядатиме так:

1) архаїчні власне українські (або спільносхіднослов'янські) супровідні слова до обрядових магічних дій, які спочатку були короткими і відігравали другорядну роль, але поступово набували більшого обсягу й виходили на перший план; зараз деякі з них десакаралізувалися і називаються “приказками”, а деякі продовжують існувати із первинною магічною функцією;

2) запозичені зі східних мов (мордовської, ерзянської, мокшанської тощо) “замовляння-абракадабри”, зміст яких був невідомий слов'янам, але засвоєний транскрипційно (“як він є”) з відомим призначенням (наприклад, “від русалок”);

3) християнізовані замовляння першого порядку, які з'являлися на території Київської Русі із впровадженням християнства, але не обов'язково містили християнські реалії, хоч і пояснювалися через грецькі та візантійські апокрифи;

4) християнізовані замовляння другого порядку, що містять імена християнських святих, слово “амінь” та інші релігійні реалії;

5) сучасні замовляння, які подекуди мало чим нагадують архаїчні тексти (крім мети), проте творяться зазвичай за певними традиціями й активно функціонують у побуті, в інтернеті, у літературі та кіномистецтві тощо.

Додатковими хронологічними маркерами слугують римування (архаїчні тексти були неримованими), головна “сила”, до якої зверталися по магічну допомогу (“місяцю-князю”, “Ісусе” тощо), використання у магічному тексті імені взагалі тощо. Проте для ґрунтового хронологічного розподілу замовлянь доречно використовувати не поодинокі ознаки, а архітектоніку твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Москаленко М. Українські замовляння. – К.: Дніпро. – 307 с.
2. Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний. – М.: Университетская типография (Катков и Ко) на Страстном бульваре, 1874. – 70 с.
3. Терещенко А. Быть русскаго народа (у семи частинах) // А. Терещенко. – Ч. 3. – СПб.: Вид-во “Санктпетербургъ”, 1848 г. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.booksite.ru/fulltext/byt/rus/sian/3.htm>.
4. Николаева Т., Чернецов А. Древнерусские амететы-змеєвики // Т. Николаева, А. Чернецов. – М.: Наука, 1991. – 124 с.
5. *Власноруч* зібрані фольклорні матеріали, зафіксовані та проаналізовані в авторському дисертаційному дослідженні.

Отримано 30 вересня 2014 р.

м. Київ